

**Характерні особливості мистецтва традиційних українських писанок:
символіка, колористика, орнаментальні композиції**

Анотація. У статті розглянуті можливості та шляхи формування та розвитку світогляду, естетичних ідеалів, моральних цінностей, творчого та просторового мислення засобами національною української культури. Також розкритий виховний та освітній потенціал та позитивний вплив на підростаюче покоління засобами мистецтва традиційних українських писанок.

Ключові слова: освітній процес, виховання, писанкарство, символіка, колористика, композиція, орнамент.

Abstract. The article discusses the possibilities and ways of forming and developing worldview, aesthetic ideals, moral values, creative and spatial thinking by means of national culture. Also, the educational and educational potential and a positive impact on the younger generation by means of the art of traditional Ukrainian Easter eggs are revealed.

Keyword: educational process, upbringing, Easter eggs, symbolism, color, composition, ornament.

Постановка наукової проблеми. Життєвий шлях кожної людини завжди супроводжується національною культурою. Національна культура – це певне духовне середовище, яке тою чи іншою мірою впливає на формування та розвиток світогляду, естетичних ідеалів, моральних цінностей, творчого та просторового мислення, а також трудових якостей особистості.

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті підкреслює, що освіта України ґрунтується на важливих здобутках українського народу, якими є культурно-історичні цінності, традиції та духовності. Впровадження в життя головних положень доктрини ефективним буде за умови використання в освітньому процесі вивчення різних видів декоративно-ужиткового мистецтва, у яких є поєднання промислових технологій й ручної праці. До того ж вони виступають стимулом духовного, фізичного та розумового розвитку учнів, сприяють у них вихованню художнього смаку, розвивають інтерес до національної історії і культури.

Нова, обґрунтована, високо результативна педагогічна парадигма сприяє пошуку шляхів удосконалення освітнього процесу з формування людських цінностей і якостей учнів, спираючись на національні культурні традиції, залучаючи учнів до вивчення народних ремесл і декоративно-ужиткового мистецтва.

В національній культурі особливе значення відводиться мистецтву писанкарства як виду декоративно-ужиткового мистецтва. Це мистецтво має в собі великий виховний і навчальний потенціал, а також не потребує спеціальне обладнання і може вивчатися в будь-якому освітньому шкільному або позашкільному закладі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині різні аспекти національно орієнтованого виховання освітлені у дослідженнях М. Антонця, Ю. Бондаренка, О. Вишневецького, Л. Глазунової, М. Дмитренка, О. Красовської, А. Терещука, та ін. Питання методики писанкарства розкриваються у наукових роботах Л. Гриценко, Г. Кисіль, О. Кисіль, Ю. Сліпич, В. Титаренко, С. Стадник та ін.

Але питання символіки, колористики та орнаментальної композиції у мистецтві писанкарства розкриті не в повному об'ємі. Тому **метою** нашої статті є розкриття характерних особливостей символіки, колористики та орнаментальної композиції у мистецтві створення писанок.

Виклад основного матеріалу. Більшість орнаментів, які дійшли до нашого часу, безперечно, дуже давнього походження – це знаки спілкування наших пращурів з природою, всесвітом, з тим духовним началом, яке керує усім земним. Ними вони позначали усе довкола, щоб оберегти від злої дії і залучити добру, Божу. Згодом для цього в них витворилася цілісна структурована система знаків. Нині сучасним людям дуже складно їх розгадати, бо не існує достеменних відомостей про ці вірування давніх українців через брак зафіксованих писемних свідчень. Певні символи часто набували нових значень, які могли витіснити старі або співіснувати з ними; загалом таке накладання значень – як нашарування різних культур – робить той чи інший знак багатозначним, полісемантичним, утруднюючи його конкретне прочитання. Тому розшифровано було лише незначну кількість символічних зображень, решта так і залишається незрозумілим [1, с. 12].

Символи, які зображали сонце, були одними з найпоширеніших на всій етнічній території України, а також і у всіх давніх цивілізаціях ще з кам'яного віку. Культ Сонця був чи не найголовнішим у наших пращурів, оскільки Даждь-бог (Сонячний бог) – один з головних у пантеоні язичницьких богів і від нього залежало дуже багато в житті первісних людей. Віра в таємничу силу сонця, страх та пошана до нього існували ще навіть в Середньовіччі. Тому люди так часто малювали на яйцях його символічне зображення, яке мало вигляд кола, восьмираменної зірки, перехрещених ліній із закрученими кінцями, кола з променями. Ці знаки мали свою назву: «ружі», «павуки», «рукави», «дідові рукави». До найстаріших, форм зображення сонця належать: «триніг» («тригер», «тригверт»), подібний до трьох променів, що виходять з однієї точки, із закрученими в один бік баранячими рогами, і які передають ідею триєдності найвищого божества хрест та його різновид – знак у вигляді двох перехрещених ліній із заламаними кінцями, який в народі має назву «гачковий хрест», «ламаний хрест» або «чотириніг», «свастю», «свастика», «сварга». Щодо останньої, то одразу приходить на гадку ім'я верховного слов'янського бога неба Сварога.

У ранньоземлеробській культурі хрест був знаком бога землі. Сама графема позначала чотири сторони світу; структурно-просторову організацію світу, що більше стосувалася землі: саме за такою схемою будували стародавні міста хрестом на чотири ділили півсфери яйця. В епоху сонячного культу хрест, що походить від схематичного зображення птаха, – в давніх міфологіях сонце уявлялося птахом, що летить по небу, – став солярним знаком. Однак, хрест не просто символ сонця, це ідеограма, що передає «уявлення про сонце, яке проходить по небу протягом дня, з'являючись (народжуючись) ранком і виходячи (помираючи) ввечері, щоб завтра знову воскреснути» [2, с. 10]. Християнство лише закріпило значущість хреста в орнаменті.

Очевидно, хрест (крест) має певний стосунок до процесу видобування вогню. Як свідчить відомий лінгвіст А. Голан, з української «кресати» – означає видобувати вогонь, звідси кресало і всі похідні, що стосуються зброї (кресниця, кресак, кріс); з литовської «крейес» – купальський вогонь; з білоруської «[с]креснути» – пов'язане з воскресати (оживати); зі словенської «крес» – день сонцестояння.

Свастя мала таке ж значення, що й хрест; її особливістю була можливість позначати рух за сонцем – добрий, та проти сонця – поганий. Окрім того, ймовірно, що диск із хрестом позначав добу, а зі свастею – рік. Свастя вважалася знаком, що провіщував добро, відвертав нещастя, а також впливав на дітонародження, тому писанки з цим хрестом дарували тим, хто не мав дітей.

Восьмираменна зірка, так звана «ружа», могла позначати різні світила. Якщо вона зображалася з двох сторін яйця, то символізувала сонце, коли ж таких знаків було декілька по всьому полю писанки – то зорі. «Ружі» мали дуже різні назви: «бокова рожа»,

«сторчова рожа», «повна рожа», «шолудива рожа» [3, с. 11].

З культом сонця був пов'язаний також і культ оленя та коня. За давніми віруваннями, сонце протягом доби перебуває як на небі, так і під землею, і саме олень виносить його вранці на своїх рогах з-під землі на небо. Втім у часи ранньоземлеробської культури вважали, що ця небесна подорож не була добровільною: олень викрав сонце в бога землі, який, проте, убив злодія та повернув свій скарб назад. Подібно як Прометей, він приніс небесний вогонь людям, тому його уявляли благодійником і пов'язували із виникненням землеробства, ремесл, знань. Пізніше ці уявлення було перенесено і на коня.

Визначальне значення у житті первісних людей мала вода, і тому не дивно, що дуже багато писанкових орнаментів містять у собі її знак, що виник ще в часи неоліту, – зигзаг або хвилясту лінію. Він також позначав Змія – бога земних вод і землі, якому приписували мудрість, безсмертя, лікувальну силу і здатність запліднювати все живе. Щоб народжувалася худоба, роїлися бджоли, вилуплювалася домашня птиця, наші предки молилися до Змія та символічно зображали його на писанках. На території України досі збереглося багато топонімічних назв, пов'язаних із цим культом, наприклад: місто Зміїв, Змієві вали – оборонний вал, що дотепер існує в центральній Україні.

Натрапляємо на писанках й на особливу хвилясту: лінію без кінця, яка називається безконечником або кривулькою. Найстаріші зразки безконечника можна побачити на трипільській кераміці часів неоліту (8-4 тис. до н.е.), яку знайшов у 1890 р. біля села Трипілья на Київщині археолог В. Хвойка. У різних регіонах України безконечник має різні варіанти. У східних і центральних областях це великі хвилі, що охоплюють усю писанку, а в західних безконечник, як правило, дрібний і служить для обрамлення основного візерунку. Цьому писанковому орнаменту відповідає образ кривого танцю в пісенній народній творчості (гаївка «Ми кривого танцю йдемо...») [4, с. 4].

До символів, пов'язаних з водою, належать і такі, що зображають хмари та дощ. Вони переважно мають вигляд трикутників з гребінцями або грабельок. Трикутнички можуть бути заштриховані. Деколи біля таких трикутничків є крапочки, що символізують зерно, яке поливає дощ, після чого воно має прорости і дати добрий врожай, – це було своєрідним молінням про небесну вологу у посушливі роки.

Знак трикутника багатозначний й, окрім дощу, коли він заштрихований, може означати зоране поле. Таке ж значення мали й ромби та квадрати. Найчастіше вони використовуються на гуцульських та буковинських писанках.

Часто такі геометричні знаки, а також коло, були покриті сіткою, решіткою чи решетом – дуже давньою, ще палеолітичною графемою, що позначала богиню неба. Цікаво, що ще в українському декоративному різьбленні XV ст. німби на іконах заповнювали решітковим орнаментом.

Трикутнички також є на писанках із назвою «сорок клинців». Це справді 40 трикутничків, на які поділена поверхня яйця; вони писані по білому полю, через один або заштриховані, або замальовані у різні кольори. Кожен клинець був присвячений певному виду діяльності людини або явищу природи, наприклад: сонцю, місяцю, зорям, землі, воді, повітрю, оранці садів, рільництву, бджолярству, скотарству тощо. При малюванні таких клинців треба було відповідно приговорювати і приспівувати певні гаївки.

Якщо виходити лише з писанкового орнаменту, то можна вважати, що в наших предків існував 8-річний календарний цикл: 8 років по 12 місяців дає 96 місяців. Ще краще це видно на писанках, в орнаменті яких фігурують восьмираменні зірки, так звані «ружі»; кожен сегмент зірки позначений або крапками-сонцями, або іншими елементами (яких є, як правило, три або вони трійчасті). У записах Чубинського небо має 8 сфер: 7 синіх, а восьме справедливе, де сидить на золотому кріслі сам Бог, – червоне. Рідше на писанках можна натрапити на шестираменну зірку, яка, за А. Голаном, є знаком 6-й сторін

горизонту. Якщо йти за цією версією, то 8 має означати 4 сторони світу з проміжними варіантами. Так чи інакше, але йдеться про горизонтальну структуру неба, а вертикальна, за тим же Чубинським, складається із 3 зводів, де відповідно перебувають святі ангели та Бог. Назва писанки «Семирік» лише підтверджує думку про часовий поділ, вказуючи при цьому на особливу важливість семирічного циклу.

Значущим, напевно, було і чотириріччя, а поділ на 2 відбиває скоріше уявлення про два світи. Яйце звичайно ділилося на 2, 4, 8 частини. В останніх двох випадках завжди твориться хрест. Класичний поділ півсферок на 4, у середині яких міститься тричленний узір, передає уявлення про семичленну структуру космосу: 4 відповідає просторовому поділові землі та неба, по горизонталі, а 3 – сферам неба, вертикальна модель світу. Водночас у часовому вимірі такий поділ відповідає чотирьом сезонам року із трьома місяцями. Яскравим прикладом такого світобачення є збручанський ідол – Світовид (за В. Гнатюком), ім'я якого по суті можна читати як «той, що бачить світ» [5, с. 8].

На багатьох писанках є зображення сосонки. Вона, як правило, жовтого кольору і є знаком земної рослинності, а в уяві наших пращурів пов'язувалася також із культом Змія, роль якого полягала у заплідненні всього живого жіночої статі. Так само, як і безконечник, сосонка на писанках має багато варіантів залежно від етнічних територій України (в карпатському регіоні «смеречка»). До прадавніх рослинних знаків належать завиток («круцьки», «панни») і «баранячі роги» – симетричні завитки, що символізують щорічне відродження рослинності та її родючість.

Особливо дивовижні писанки із зображенням богині Берегині, знаку у вигляді людини з піднятими вгору руками, яких було і дві, і чотири, і шість. Така постава могла творити й дерево – символ богині. «Богиньки» найбільше поширені на Поліссі та Західному Поділлі, їх переважно називали «жучками», оскільки вони є схематичним варіантом богині, що своєю формою нагадує літеру Ж, рідше – «богинями». Берегиня справді настільки спростилася, що стала просто елементом орнаменту, розчинилася в фантастичних декоративних квітах. Велика богиня – прародителька та володарка неба й всієї живої природи, господиня небесних вод, від якої залежить плідність і родючість. Оскільки Берегиня – це джерело життя і смерті, то зрозуміло, що в «доетичному» світі вона була амбівалентною, двоякою: з одного боку, матір'ю-рожаницею, з іншого – уявлялася злою, безжальною вершителькою людських доль. Із занепадом цього культу божество розпалося на безліч дрібних персонажів нижньої демонології з явно негативними значеннями, як, наприклад, богині, русалки. Втім, у наших степах стоять її родички – скіфські баби.

До знаків богині неба належить і косий хрест, який часто є перехрещенням сигми і прямої (може переходити у свастию). Поєднання такого косоного хреста з прямим (символом бога землі) передавало ідею поєднання чоловічого та жіночого начал як рушія життя.

Широко використовується у писанкових взорах мотив світового дерева. Зображення такого дерева буває різним. Іноді воно подається як невеличка сосонка, біля якої зображають двох оленів – це середній ярус світобудови; часто у вигляді так званого вазона, як правило з листками і квітками, а те, що нібито творить горщик, має форму чотирикутника, ромба або трикутника – символу землі, засіяного крапками-насінням і з рисочками – водою (підземний рівень). Втім якщо зіставити так званий «вазон» із «Берегинею», то виразним стає їх спорідненість [6, с. 15].

Дуже цікавими є писанки зі стилізованим зображенням руки, які називаються «божа ручка», «рукавичка», «дідові пальці». Ці символи також походять ще з кам'яного віку. У давнину рука пов'язувалася з владою, їй надавали магічної сили. У вбитого ворога відрубували руку, на знак того, що він позбувся сили. Знак руки міг бути символом присутності бога – оскільки рука є заступником цілості, – отже, і оберегом давніх людей.

Відповідно і рукавиця заступала людину, хоча про людину взагалі тут у писанці не йдеться. Існує думка, що цей знак передає ідею сходу сонця.

Такі «руки» є, як правило, трипалими або чотирипалими. Це можна пояснити тим, що бог-Сонце асоціювався у первісних людей з птахом, і тому відбитком його руки є слід від пташиної лапки. Деякі писанки й мають такі назви: «курячі лапки», «сорочачі лапки». До писанок «зі слідами» треба віднести і «ведмежі лапи», які є відгомонам палеолітичного ведмежого культу і належали, втім, радше богам землі, служачи в давніх віруваннях, як і ведмежа голова (яку відрубували), заміщенням у певному ритуалі «всіх ведмедів». Ймовірно, таке ж значення мали «вовчі зуби» та «заячі вушка», «лисячий хвіст».

Достатньо на писанках і тваринних мотивів: «пташки», «сороки», «рибки», «козлики». У різних випадках вони могли позначати або різні рівні світобудови, або бути атрибутами Берегині й водночас впливати на приплід худоби.

Цікавим елементом, який характерний майже для всієї території України, є «волове око». Дослідник Е. Біняшевський розшифровує його як око бога Велеса, що у віруваннях давніх українців був опікуном худоби, а отже, богом достатку; й тому око, яке зображали двома або трьома концентричними колами, мало пильнувати за господарством [4].

Образ церкви вже давно вписався в українську народну картину світу. Храм в пісенно-обрядових піснях виступає заміником хати – земного образу космосу: «Церков складають з трьома дверми, із трьома дверми, з чотирма вікнами... В одно віконце вой місяць світи. В друге віконце зірничка сяє. В третє віконце зоря зоряє. А в то четверте – сонце сіяє...» [5, с. 34]. Писанки із назвами «церковці», «монастирі», «дзвінички», притаманні для карпатського регіону, мають, як правило, тричленну структуру та є, як і світове дерево, центром світобудови.

Окрім малюнку, свою символіку у писанках має барва, колір. Це ще один незвіданий для нас світ. Ми можемо вивести загальне архаїчне значення певних кольорів, проте чим більше у писанці барв, тим важче визначити їх конкретних зміст.

Червона барва – можливо, перший кольоровий символ взагалі – є не однозначною. Пов'язана із теплою, тілесною символікою крові, вона часто фігурує на писанках як з тонічною, так і з небесною символікою. «Червоний (красний) колір не випадково зблизився з поняттям красивого, як і з поняттям «ласки», прихильності, тобто любові до навколишнього світу, «першоестетика» і «першоестетика» архаїчного всесвіту початково виростає саме з переживання ладу як найвищої гармонії світу: його форм (краса), його відносин (добро). Паронімічні пари «красний-ясний», «красний-прекрасний» розкривають цю символіку доброго, прекрасного, світлого узгодженого і прихильного до людини всесвіту» [3, с. 17].

Чорна барва теж особливо сакральна у кольоровому спектрі. І хоча вона найбільш «потойбічна», архаїчне мислення не трактує її цілком негативно оскільки ще не виробило такого чіткого поділу. Червоно-чорні писанки сприймаються досить гостро й тривожно, «вони бентежать своєю «докосмічною», первісною і позапоцінувальною природою» [3, с. 18]. Без сумніву так звані «крутороги» у вигляді тригверів і з таким поєднанням кольорів позначають не небесне, а земне божество, й виразно у зміїній іпостасі. До тонічних належать й зміїні символи на писанках із чорним тлом.

Жовтий колір означає місяць, зорі, а в господарстві – врожай; *блакитний колір* – небо, повітря, в магії він означає здоров'я; *зелений колір* – весну, воскресіння природи, багатство рослинного світу; *бурий, брунатний* – землю, а *багатоколірна писанка* – родинне щастя, мир, любі здоров'я, успіх; поєднанням чорного з білим виражали повагу до душ померлих. Ця символіка не є характерною для всіх українських земель, тому що трактування кольору в різних місцевостях могло бути дещо відмінним.

Особливо вирізняються писанки з кольоровими плямами. Якщо вони без символічного малюнку, то називаються крапанками. Крапки і плямки різного кольору в дохристиянській символіці означали зерно, кинуте у землю, яке мало прорости і дати добрий врожай. У християнській символіці вони отримали назву «слези», тобто сльози Матері Божої. Такі писанки переважно червоного кольору, але бувають і різнокольорові. Плямки робили і на писанці з візерунком, що надає пишності та гостроти усьому розписові.

Важливою в українському писанкарстві є композиційна побудова [8, с. 9]. Основні схеми-сітки писанкових композицій зводяться до наступного:

1. Поділу поверхні писанки, вздовж навпіл. Орнаментальні мотиви розташовано у центрі кожної з двох частин. Поділ може бути уявним, утворюватися меридіально-кільцевою лінією або орнаментованим паском).

2. Поздовжнього поділу «меридіанами» на сегменти.

3. Поділу впоперек навпіл. Орнаментальне оформлення переважно розвивається від «бігунів» до «екватора».

4. Поділу на поперечно-«широтні» смуги однакової чи різної ширини з самостійним оформленням «бігунів».

5. Одночасного поділу «меридіанами» та «широтами». Варіанти: чотири «меридіани» та «екватор»; один меридіональний; пас-кільце та один екваторіальний пас.

6. Поділу на чотири сферичні чотирикутники, центри яких розташовані за шаховим порядком.

7. Поділу поверхні писанки на 24 та 48 «клинчиків» (найскладніше завдання в галузі вирішення сферичної геометрії). Крім двох «бігунів» на протилежних кінцях писанки утворюються ще два «бігуни» на протилежних пунктах «екваторіальної» лінії. Між обома парами «бігунів» накреслюють по вісім «меридіанів». У пунктах, де перетинаються обидва «екватори», утворюються два нові «бігуни», які з'єднуються додатково чотирма «меридіанами», і таким чином поверхня писанки поділяється на 24 «клинчики». Якщо на «екваторіальній» лінії утворити вісім «бігунів» – маємо композицію, відому під назвою «48 клинчиків».

8. Діагонального поділу писанки з діагональним напрямом орнаментів. При цьому писанка в меридіональному напрямку охоплюється одним кільцем, натомість друге – виконується не під прямим, а скісним кутом.

Висновки. Аналіз характерних особливостей мистецтва традиційних українських писанок, символіки, колористики, орнаментальних композицій дає підстави стверджувати про великий потенціал мистецтва писанкарства для формування та розвитку у підростаючого покоління світогляду, естетичних ідеалів, моральних цінностей, творчого та просторового мислення, а також трудових якостей особистості в освітньому процесі шкільних та позашкільних освітніх закладів.

Список використаних джерел:

1. Титаренко В.П. Народні промисли України: навчальний посібник. Полтава: «Полтавський літератор», 2011. 524 с.
2. Художні ремесла в школі: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності «Трудове навчання» / За заг. ред. Л.В. Оршанського. Дрогобич: РВВ ДДПУ, 2007. 286 с.
3. Верховна М. Писанки Поділля. Львів: Колесо, 2013. 192 с.
4. Манько Віра. Українська народна писанка.Л.: Видавництво «Свічадо», 2005. 162 с.
5. Золота скриня. Українські народні ремесла: практичний посібник / Упорядник Б.М. Терещук. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. 176 с.
6. Захарчук-Чугай Р.В., Антонович Є.А. Українське народне декоративне мистецтво: навч. посіб. К.: Знання, 2012. 342 с.

7. Творун Світлана. Практична етнологія для ділових людей: навчальний посібник. Вінниця: Книга-Вега, 2009. 288 с. Іл.
8. Косачева О. Український народний орнамент. К., 1966. 164 с.
Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. К., 2005. 186 с.